

ma koji ih definišu u ovom ratu imali samo Srbi (kao i Hrvati 1993. i 1994). Najbolji primjer logora urađenog po uzoru na njemačke koncentracione logore iz Drugog svjetskog rata bilo je Sarajevo. Kako su sa osmatračnica na obodima, kontrolisane sve aktivnosti u logoru, tako su i po okolnim brdima četnici imali snajpere, mitraljevska i artiljerijska gnijezda sa kojih su kontrolisali kompletan život u Sarajevu, i kao što su Nijemci sa osmatračnica u logoru ubijali koga i kada su htjeli, i ovi su sijali smrt po gradu. Sarajevo je imalo sve odlike logora. Logori u Krajini, istočnoj Bosni, Hercegovini, klasični su koncentracioni logori i zatočeni u njima nisu pored silnih mučenja i ubijanja imali vremena za razmišljanje o stereotipima, niti su se stereotipima mogli braniti. Za to im je bilo potrebno oružje koje nisu imali.

U ovim logorima mahom su se nalazili **civili**, žene, djeca. Svi srpski i hrvatski logori u ovom ratu bili su istrebljivački. Tipologija logora data u ovoj knjizi suviše je pojednostavljena. Ne može logor definisati broj zatočeničkih mjesta niti broj osoba, već **razlozi** zbog kojih su ti ljudi zatvoreni (izolirani), njihova polna, starosna struktura, uslovi života i sve što se pod tim podrazumijeva, i tretman zarobljenih. Samo legalna vlada i njena armija nije imala logore u ovom ratu. Jer da nije tako autor ove knjige bi to mogao potkrijepiti podacima: koliko je Srba nasilno raseljeno, koliko ih je dobrovoljno (sami) otišlo. Kroz cijelu knjigu provlači se nit da su režimi i države ovim mjerama štitili sebe, prema tome i BiH je imala legalno pravo da se štiti. Ona to nije mogla zbog agresije izvana, kolaboracije iznutra, embarga koji se odnosio samo na legalnu vladu BiH, kao i zbog opredjeljenja da se poštuju odredbe međunarodnog prava. ■

Senija Milišić

Adnan Jahić, *Hikjmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*,
BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, 2004, 206.

Kako duhovni i kulturni život Bošnjaka između dva svjetska rata nije bio predmet osobitog interesovanja u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, rad Adnana Jahića predstavlja određenu novinu i svježinu u tom pogledu. On je analizirajući tuzlanski list *Hikjmet* pokušao pratiti vrlo složene intelektualne tokove među Bošnjacima u jednom izuzetno turbulentnom vremenu. Ovaj list je izlazio od 7. IV 1929. do 14. XI 1936. godine. Ukupno su izašla 72 broja na ukupno 2326

stranica, a vlasnik, glavni urednik i potpisnik oko 2/3 tekstova bio je Ibrahim Haki Čokić.

Iako se u posljednje dvije decenije pojavilo nekoliko vrijednih radova koji na naučnoj razini i iz raličitih perspektiva osvjetljavaju neke segmente duhovnih, kulturnih i prosvjetnih prilika kod Bošnjaka u međuratnom razdoblju, sam autor u uvodnom dijelu ističe da nema nikakve sumnje da će svako ko pristupi historijskoj analizi bošnjačke duhovne i kulturne stvarnosti ovog vremena morati se suočiti sa brojnim temama i pitanjima koja intrigiraju ondašnju bošnjačku javnost. Sva ta otvorena pitanja i teme inicirani su postojećim političkim, nacionalnim, ekonomskim i socijalnim datostima tadašnjeg vremena i ona su od bošnjačkog naroda, a posebno od njegove vjerske inteligencije, zahtijevala decidnije određivanje prema njima.

Primarnu građu za izučavanje duhovnih kretanja među Bošnjacima u doba Kraljevine čine ondašnja štampa, časopisi i kalendari, kao i razne brošure, knjige, prijevodi i prigodne publikacije. Na njihovim stranicama odvijao se intelektualni život Bošnjaka u pomenutom razdoblju. Tuzlanski Hikjmet predstavlja klasičan primjer društveno angažiranog medija koji je pratio sva aktuelna kretanja koja su se ticala Bošnjaka i njihovog islamskog identiteta. Dužina izlaženja, broj autora i saradnika koji je oko lista okupljen, njegova prisutnost kako među ulemom tako i među svjetovnom inteligencijom čine ovaj list nezaobilaznim u svakom proučavanju i pokušaju razumjevanja duhovnih tendencija među Bošnjacima u XX stoljeću. Iščitavanjem njegovih tekstova dolazi se do jasnije i potpunije predstave o tradicionalnoj islamskoj misli u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini prošlog stoljeća, o njenom historijskom kontekstu, njenom značenju i dometima, te o reformističkim i modernističkim pogledima u okvirima ondašnje kulturne i društvene stvarnosti.

Čini se da je upravo taj zadatak autor postavio pred sebe kad je zaopočeo svoje višegodišnje iščitavanje Hikjmetovih tekstova. Cilj mu je bio razotkriti geneze, smisao i suštinu značenja i ideja, stavova i pogleda koje su zastupali Hikjmetovi autori. Jahić se u praćenju i analiziranju ondašnjih duhovnih i društvenih tokova ne oslanja samo na iščitavanje Hikjmeta već nastoji svoje analize potkrijepiti i svim drugim dostupnim relevantnim izvorima obavljene i neobjavljene provenijencije. Odnosno nastoji sva ta kretanja, tendencije, koncepcije, rasprave i polemike prisutne u ovom listu smjestiti u širi društveni kontekst vremena u kojem je list izlazio.

O ovome Jahić piše u prvom poglavlju knjige (13-56) gdje nastoji predstaviti društvena i duhovna kretanja prije Hikjmeta, što je po autorovim riječima bio i najkompleksniji zadatak. Akcentirana su dva ključna pitanja koja su izazvala najveću pažnju bošnjačke javnosti u doba Kraljevine, a to su *muslimansko žensko pitanje* i *vakufsko politika*. Oba ova pitanja predstavljala su trajnu inspiraciju, kako za ulemu tako i za muslimansku svjetovnu inteligenciju. Oko ovih, kao i mnogih drugih, pitanja vođene su žustre rasprave s velikom intelektualnom strašću i duhovnom energijom.

jom. Obradivana su još neka pitanja koja su izazvala velika razilaženja među ondašnjom ulemom, a to su odnos prema bošnjačkoj narodnoj nošnji, pitanje nošnje fesa i šešira, ukidanje hilafeta i zaokupljenost oko obnove hilafeta. Bošnjaci su potpuno bili saglasni da je hilafet potrebno obnoviti. Postojala je izvjesna saglasnost oko ingerencija hilafeta u Bosni i Hercegovini, međutim bitne razlike odnosile su se na karakter i smisao hilafeta u novom vremenu.

Posebno pažnju Jahić je posvetio istupu reisul-uleme Čauševića na konferenciji bošnjačke inteligencije održanoj u decembru 1927. godine u Gajretovim prostorijama u Sarajevu. Čaušević je otvoreno progovorio o problemima preko kojih se više nije moglo prelaziti. On se nedvosmileno opredjelio za reforme koje bi trebale donijeti boljitak zajednici. Ovu priliku on je iskoristio i da javno osudi moderniste koji se udaljavaju od naroda i zanemaruju svoje vjerske dužnosti. S obzirom da je govorio s pozicije vjerskog poglavara ovaj istup naišao je na velik odjek u javnosti. Nastupilo je takvo duhovno vrenje i podignute su takve društvene tenzije da su to neki okarakterizirali kao "međusobnu vjersku borbu muslimana u Bosni i Hercegovini." Na Čauševićeve istupe uslijedila je lavina reakcija. Prva je došla od sarajevskog džematskog medžlisa, a ubrzo i od tuzlanskog odbora JMO koji je organizirao sastanak bošnjačkog građanstva u Tuzli i usvojio rezoluciju u kojoj se najoštrije osuđuje samovoljan istup reisul-uleme. Slična okupljanja i osude došle su iz Mostara, Dervente, kao i brojnih drugih mjesta Bosne i Hercegovine. Međutim, bilo je i onih koji su drugačije mislili i koji su pozdravili Čauševićev istup.

Generalno gledano, Bošnjačko društvo je različito doživljavalo reisul-ulemine izjave. Intelktualna reakcija ogleda se, pored različitih napisa i komentara, i u štampanju većeg broja brošura i rasprava. Najstudioznija kritika Čauševićevih izjava došla je od tuzlanskog alima i profesora Ibrahima Hakki Čokića. On je tim povodom napisao brošuru u kojoj je sa pozicija tradicionalnog islamskog mišljenja vrlo temeljito obrazlagao i pobijao Čauševićeve stavove. Uslijedile su kontrareakcije reformistički opredjeljene uleme i svjetovne inteligencije koji su na polju pisane riječi bili mnogo prisutniji i svoje su napore u prvom redu usmjerili na diskreditaciju tradicionalne uleme. Onemogućavanje da svoje stavove i replike pravovremeno objavi na stranicama pojedinih listova dalo je povoda Ibrahimu Hakki Čokiću za pokretanja Hikjmeta - nove islamske revije koja je trebala omogućiti afirmaciju stavova tradicionalne uleme.

Nešto više o tim okolnostima u kojima je pokrenut Hikjmet, zatim o profilu samog lista i idejama koje je protežirao, napisano je u drugom poglavlju knjige (57-101). Iako se u svom programskom članku uredništvo nije precizno izjasnilo o profilu lista, a u zaglavlju prvog broja pisalo je samo Hikjmet, bez prateće odrednice orijentacije, što je bio slučaj sa ostalom bosanskohercegovačkom periodikom ondašnjeg vremena, već u narednom broju list je od strane uredništva okarakteriziran ka

“vjersko-poučni“, a u kasnijim brojevima najčešće se nazivao “islamska revija“ ili “islamski magazin“ bez pretenzije za preciznijom formulacijom.

Što se tiče ideje lista ona bi se mogla rezimirati u slijedećem: očuvanje i zaštita izvornog islama, autentično islamsko učenje, zdrava islamska nauka među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Isticanje potrebe očuvanja “islamske individualnosti“ Jahić tumači kao jasan pokazatelj koji ukazuje na nacionalne motive Hikjmetove misije. Promoviranjem ovih ciljeva ljudi okupljeni oko Hikjmeta nastojali su djelovati na očuvanju bošnjačkog identiteta na temeljima islamske posebnosti. Autor ove studije navodi više značajnih pitanja koje je list obrađivao. Tako je Hikjmet, između ostalog, pisao o izvornom islamu, idžtihadu, bosanskoj ulemi, islamskom odgoju i obrazovanju, ženskom pitanju, muzici, plesu i zabavi. Značajan prostor posvetio je i monogamiji i poligamiji, zatim problematici fesa i šešira, islamskoj zajednici, vakufima i vakufskoj upravi, mezaristanima, pitanju kamata, narodnih običaja, šerijatskim brakovima itd. O svim tim pitanjima list se držao tradicionalnog islamskog mišljenja utemeljenog na stavovima klasničnih islamskih autoriteta.

U trećem poglavlju (103-117) analizirano je nekoliko glavnih radova koji su važni za razumjevanje Hikjmetove teorijske misli. Glavni Hikjmetovi radovi i sa metodološkog i sa predmetnog stanovišta su “Iman“, “Muahehd alejhisselam“ i “Es-sunne“. Iako ovi radovi direktno ne tretiraju goruća društvena pitanja, oni itekako mogu pomoći u cjelovitom sagledavanju lista, njegovog profila i značaja u kulturnom i društvenom kontekstu vremena u kojem je izlazio.

Četvrto poglavlje knjige je možda i najzanimljivije (123-168). Ovdje autor analizira polemičko-antireformističke radove Hikjmeta koji su od izuzetnog značaja za adekvatno razumjevanje Hikjmetovih ideja i pogleda na bitna društvena pitanja. Ovaj list je nastojao da svoj sukob sa reformistima predstavi kao sukob ideja, principa i stremljenja, a ne kao sukob društvenih slojeva: uleme i inteligencije, tradicionalista i modernista. Čak su, da bi izbjegli spočitavanja da se protive promjenama koje bi unaprijedile muslimanski duhovni život, napravili diferencijaciju između pojmova reformizam i reformaštvo. Prema Hikjmetovom tumačenju reformizam je nešto što je legitimno i što podrazumjeva svaki rad i aktivnost koja će unaprijediti rad islamskih institucija, dok reformaštvo predstavlja samo pseudoreforme koje za cilj imaju uskladiti islamsko učenje i islamske vrijednosti sa kulturom i shvatanjima modernog zapadnog svijeta koji srlja u moralnu propast.

Za krizu vjere i morala, za život oblikovan na ulici, kafanama i zabavama optuživana je svjetovna inteligencija i društveni autoriteti koji odstupaju od načela izvornog islama. Sa druge strane, svjetovna inteligencija distancirala se od moralnih devijacija u bošnjačkom društvu koje, prema njenom mišljenju, mora biti otvoreno pre-

ma svim pozitivnim tekovinama evropske kulture i civilizacije, a optužbe za krizu vjere usmjerila je prema ulemi, koja je plaćena i zadužena da se stara o vjerskom odgoju mladih ljudi. Ovaj sukob uleme i ineteligencije Jahić označava kao sukob prioriteta u poimanju bošnjačkog nacionalnog razvoja u prvoj polovini XX stoljeća. Ulema je insistirala na vjeri, tradiciji, moralu, dok je na drugoj strani inteligencija davala prednost nauci, kulturi i nacionalitetu.

Posljednje poglavlje posvećeno je odnosu ovog lista prema islamskom svijetu (169-186). Kao što su to radili i drugi listovi i časopisi tako je i Hikjmet donosio brojne izvještaje o dešavanjima u islamskom svijetu. Međutim, Hikjmet se nije zanimao za stanje i prilike u islamskom svijetu da bi svoje čitateljstvo objektivno i nepristrasno informirao u savremenom smislu. Najveći dio tih tekstova, informacija i komentara objaljivan je s ciljem legitimizacije vlastitih stavova, afirmacije tradicionalnog islama i mišljenja tradicionalne uleme, odnosno kritike modernističkog poimanja islama i reformi unutar islamskih institucija. I iz ovakvog selektivnog odnosa prema informacijama iz islamskog svijeta mogu se sagledati stavovi koje je list zauzimao prema ključnim temama koje je obrađivao. Autor se u ovom dijelu posebno osvrnuo na kemalističke reforme u Turskoj koje je dovodio u kontekst ovdašnjeg sukoba uleme i inteligencije. Značajni su Hikjmetovi pogledi na panislamizam, mogućnost obnove hilafeta i uspostavu vlasti Ibn Sauda u Arabiji, koji je predstavljan kao oličenje islamske čistoće i profil muslimanskog lidera koji se nerijetko pominjao kao pozitivna suprotnost bezvjerničkom profilu Kemal-paše Atatürk. Upravo ova dva lidera simbolizirala su dva koncepta muslimanske politike XX stoljeća: prvi zasnovan na islamu i šerijatskim propisima, koji je uživao sve Hikjmetove simpatije i pohvale, i drugi, okrenut prozapadnim modernističkim reformama, prema kojem je list osjećao izrazit prezir i gnušanje.

Na kraju knjige ponuđena su zaključna razmatranja na bosanskom i engleskom jeziku u kojima autor sumira svoje istraživanje i još jednom akcentira značaj koju je list imao u odbrani i afirmaciji tradicionalnih islamskih vrijednosti u širem bošnjačkom društvu. Zbog svega toga Hikjmet predstavlja nezaobilaznu činjenicu u duhovnom životu Bošnjaka između dva svjetska rat. Kao glasilo tradicionalne uleme uspio je nadživjeti svoje vrijeme i postao relevantan izvor za historijsku analizu bošnjačke duhovnosti tog vremena. Autor ove monografije zaslužuje sve čestitke na izuzetno dobro obavljenom zadatku i iskreno se nadamo da će se ovom studijom otvoriti proces upotpunjavanja vrlo kompleksnog mozaika nedovoljno obrađene bosanskohercegovačke duhovne i kulturne prošlosti. ■

Edin Veladžić